

ISSN 2349-638X

REVIEWED INTERNATIONAL JOURNAL

**AAYUSHI
INTERNATIONAL
INTERDISCIPLINARY
RESEARCH JOURNAL
(AIIRJ)**

MONTHLY PUBLISH JOURNAL

VOL-I

ISSUE-III

AUG

2014

Address

- Vikram Nagar, Boudhi Chouk, Latur.
- Tq. Latur, Dis. Latur 413512
- (+91) 9922455749, (+91) 9158387437

Email

- editor@aiirjournal.com
- aiirjpramod@gmail.com

Website

- www.aiirjournal.com

CHIEF EDITOR – PRAMOD PRAKASHRAO TANDALE

ज्ञानाची संकल्पना व ज्ञानाचे प्रकार**(concept of knowledge and its types)****प्रा. गुरव देवकांत फुलचंद,**

सहाय्यक प्राध्यापक,

मातोश्री गिरीजाबाई ढोबळे शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय,

जुळे सोलापूर,

मोबाईल नंबर :- ९४२१३५८०५३

सामान्यतः माणसाला त्याच्या अवतीभवती ज्या घटना घडतात, त्या घटनांची माहिती असणे किंवा ज्ञान असणे गरजेचे असते. ही माहिती चाणाक्षपणे हेरता आली पाहिजे व विविध मार्गांनी तो मिळविण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. वेगवेगळ्या संदर्भ ग्रंथातून, वर्तमान पत्रातून, विविध क्षेत्रांतील लोकांशी चर्चा करून तसेच दूरदर्शन, रेडिओवरील कार्यक्रम इत्यादींमधून आपल्याला ती मिळविता येते.

ज्ञानाची शिक्षकाला तर फारच गरज आहे. कारण शिक्षणाची व्याप्ती ही जीवन व्याप्ती आहे. मानवी जीवनाचा उद्देशच मुळी जीवन जगताना आसपास असणाऱ्या परिसराची माहिती घेणे, त्याच्याशी जुळवून घेण्याची धडपड करणे, प्रसंगी परिसरावर मात करणे होय. या सर्व बाबींसाठी आपल्या परिसरातील घडामोडींची तपशिलवार माहिती शिक्षकाजवळ असली पाहिजे. माणूस हा आपल्या जवळच्या परिसरातूनच अनुभव घेत असतो व त्यातूनच शिकत असतो. म्हणून तर जॉन ड्युई हा शिक्षणतज्ज्ञ तर अनुभवालाच शिक्षण मानतो. यावरून आपल्या लक्षात येते की, व्यक्ती वेगवेगळ्या अनुभवाच्या माध्यमातून, निरीक्षणातून, अध्ययनातून ज्ञान मिळविण्याचा प्रयत्न करत असतो. ज्ञानाच्या कक्षा दिवसेंदिवस रुंदावत चाललेल्या आहेत. त्यामुळे कितीही ज्ञान किंवा माहिती मिळविली तर ते ज्ञान अपूरेच पडत आहे.

अशा प्रकारे व्यक्ती वेगवेगळ्या मार्गाने किंवा पध्दतीने ज्ञान मिळविण्याचा प्रयत्न करतो, यालाच ज्ञानाचे प्रकार असेही म्हणतात. त्या प्रकारानुसार व्यक्ती कोणत्या पध्दतीचे ज्ञान मिळवितो ते या ज्ञानाच्या प्रकारातून लक्षात येते. परंतु ज्ञान कशाला म्हटले जाते किंवा ज्ञान म्हणजे काय ? याचा अर्थ माहिती असणे गरजेचे आहे तरच ज्ञानाच्या वेगवेगळ्या प्रकारचे आकलन होईल.

• ज्ञान (Knowledges) :-

सर्वसाधारणपणे आपण म्हणतो की, जे आपल्याला माहिती नसते त्याची माहिती करून घेणे म्हणजे ज्ञान होय. ज्ञान ही एक शक्ती आहे, गालेय जीवनात ज्ञानाचे व्यक्तीच्या कृतीत व वर्तनात उपयोजन होणे गरजेचे आहे अन्यथा त्या ज्ञानाला अर्थ राहत नाही. बऱ्याच शिक्षणतज्ज्ञांनी ज्ञानाचा अर्थ किंवा व्याख्या सांगितलेल्या आहेत.

(१) प्लेटो :-

Knowledge is perception or sensation. ज्ञान म्हणजे संवेदन किंवा आकलन होय.

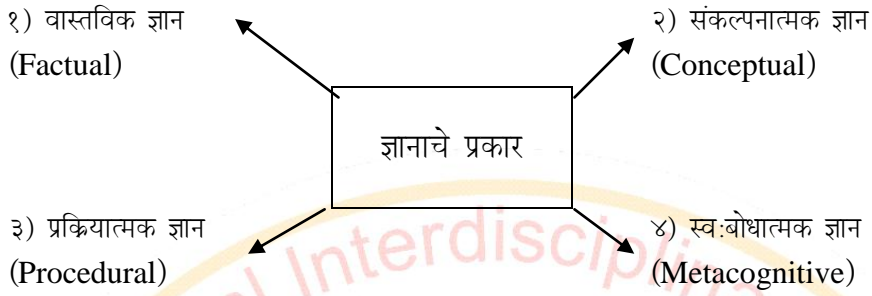
(२) बुनर :-

ज्ञान म्हणजे जे आपणास आहे व जसे पूर्वी नव्हते ते म्हणजे ज्ञान होय.

(३) Facts, Principles, Theories, Accumulation is called knowledges.

वस्तुस्थिती, तत्व, सिध्दांत यांचा साठा म्हणजे ज्ञान होय.

ज्ञानाचे प्रकार :-

१) वास्तविक ज्ञान (Factual Knowledge) :-

“एखादी समस्या सोडविण्यासाठी ज्या आधारभूत किंवा वास्तविक घटकांची माहिती विद्यार्थी करून घेतात तेव्हा त्यास वास्तविक ज्ञान म्हणतात”. वास्तविक ज्ञानामध्ये वस्तु, घटना, प्रसंग, संकल्पना किंवा माहिती यांचा समावेश होतो. वास्तविक ज्ञान प्रामुख्याने तीन मार्गांनी मिळते.

१) कृतियुक्त (Action) :-

ज्ञानाचा उपयोग कृतीद्वारे करणे, उदा. प्रयोग.

२) प्रतिमात्मक (Image) :-

संवेदना झाली तरच प्रतिमा उभी राहते. समोर वस्तु नसली तरी ती आपण आठवून तयार करतो. उदा. एखाद्या घडलेल्या अपघाताचे वर्णन ऐकणे (संवेदना), तो अपघात कसा असेल किंवा कशामुळे घडला इत्यादी गो टी ऐकतो आणि त्याची प्रतिमा वर्णन आठवून डोळ्यासमोर उभी करतो.

३) प्रतिकात्मक (Symbol) :-

समोर वस्तु नसतानाही ती अनुभवणे म्हणजे प्रतिक वापरणे. यातून वैचारिक परिपक्वता व्यक्त करता येते. उदा. + (दवाखाना).

२) संकल्पनात्मक ज्ञान (Conceptual Knowledge) :-

“विद्यार्थी माहिती घेत असताना परावर्तित वैचारिक अध्ययन किंवा विम ात्मक विचार प्रक्रियेद्वारे जेव्हा संकल्पना निर्मिती होते त्यावेळी त्यास संकल्पनात्मक ज्ञान म्हणतात”.

उदा. :-

— एखादे वाक्य उच्चारल्यानंतर किंवा एखादा ाब्द उच्चारल्यानंतर त्या गो टी संबंधी घेतलेले अनुभव आठवणे.

— संकल्पना म्हणजे अनेक उदाहरणांचे समान वैशि टयांच्या आधारे केलेले वर्गीकरण होय.

अनुदेशनातून मिळणाऱ्या संकल्पनात्मक ज्ञानाद्वारे आपण आपली स्मरणाची क्षमता वाढवू ाकतो. संकल्पनात्मक ज्ञान हे ज्ञानाच्या जाळ्यांशी संबंधित असून त्याचा संबंध ज्ञान कणा इतकाच स्थिर स्वरूपाचा आहे. म्हणजे संकल्पनात्मक ज्ञान हे स्थिर असते आज घेतले नंतर विस्मरण झाले असे होत नाही.

संकल्पनात्मक ज्ञानामध्ये वि ाय, तत्वे, नियम, पाठयांश कौशल्ये इत्यादी अंतर्भाव होतो. तसेच मूलभूत कौशल्यांचा सुध्दा या माहितीमध्ये विचार केला जातो.

उदा. पियाजेने केलेले प्रयोग व त्यातून गोधून काढलेली तत्वे, नियम (बौद्धिक उपपत्ती – मुलांचा बौद्धिक विकास कसा होतो, त्याचे टप्पे इत्यादी).

३) **प्रक्रियात्मक ज्ञान (Procedural Knowledge) :-**

हे ज्ञान प्रामुख्याने विविध कृती किंवा क्रिया-प्रक्रिया यासंबंधी असते. एखाद्या कृतीची कार्यवाही कशी करावी याचे नियम असतात. जे आपण आपल्या मेंदूत किंवा स्मृतीमध्ये साठविलेले असतात, त्यानुसार आपण कृती करत असतो.

उदा. क्रिकेट, कबड्डी, खो-खो इत्यादी खेळ.

यावरून असे सांगता येईल की, विशिष्ट अध्ययनासाठी जेव्हा निरीक्षण → तात्विक सहसंबंध (समवाय) → संघटन → उपयोग / हाणपण → निर्णय → प्रत्यक्ष कृती या प्रक्रियेतून जावे लागते तेव्हा त्या ज्ञानाला प्रक्रियात्मक ज्ञान असे म्हणतात.

उदा. सायकल चालविणे.

एखादी कृती करण्यासाठी मोठ्या संख्येने अशा नियमांची आवश्यकता असते. त्याद्वारे एखाद्या कृतीच्या अनेक उपकृती असू शकतात. या उपकृती नित्याकर्माप्रमाणे सहजगत्या कार्यवाहीत आणता येतात.

उदा. संगणक चालू करणे व बंद करणे.

कोणतीही कृती कार्यवाहीत आणण्यासाठी तीन अवस्था असतात.

अ) कृतीतील नियमांची जाण आणि विचार

ब) त्या नियमांचा सराव

क) ती कृती नैसर्गिकरित्या किंवा सहजपणे घडणे.

कार्यात्मक ज्ञान हे केवळ ऐकून किंवा वाचून प्राप्त न होता ते वारंवार केलेल्या कृतींच्या सरावातून प्राप्त होते. त्या संदर्भातील कल्पना सुस्पष्ट झाली की त्या सहजगत्या घडू शकतात. म्हणून एखादा घटक शिकविताना त्यांच्याबद्दलचे विद्यार्थ्यांचे पूर्व ज्ञान किंवा समजूती काय आहेत, हे जाणावे व पूर्व ज्ञानाची पाठयांशाशी योग्य सांगड घालावी.

४) **स्व:बोधात्मक ज्ञान (Metacognitive Knowledge) :-**

स्वतःला व इतरांना बोधात्मक पातळीवर समजून घेणे व त्या प्रक्रियेची जाण असणे म्हणजे स्व:बोधात्मक ज्ञान होय. स्वतःच्या क्षमता मी कोण आहे ? मी काय आहे ? व इतरांकडेही त्या या क्षमता असू शकतात, त्या ओळखण्याची क्षमता असली पाहिजे.

या ज्ञानामध्ये स्वतःच्या अध्ययनाबद्दलचे ज्ञान किंवा अध्ययन कसे करावे याचे ज्ञान, स्वयं अध्ययनाविषयी दिशा कशी घ्यावी, या विषयीची माहिती असते.

उदा. विचार कौशल्ये आणि अभ्यास कौशल्ये यातून विद्यार्थ्यांना त्यांच्या स्वतःच्या आकलनाचे मूल्यनिर्धारण करण्यास शिकविता येते. ह्यातून एखाद्या गोष्टीचा अभ्यास करण्यासाठी किती वेळ लागेल. तसेच अभ्यास पूर्ण करण्यासाठीची प्रभावी योजना किंवा मार्ग निवडण्याची क्षमता विद्यार्थ्यांमध्ये निर्माण होते. शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांस काय माहिती आहे, हे जाणावे व विद्यार्थ्यांने अध्ययनाच्या पध्दती लक्षात घ्याव्यात.

अशा प्रकारे वरील चार ज्ञानाचे प्रकार हे एकमेकांशी संबंधित आहे. ज्ञानाचा पहिला प्रकार म्हणजे ज्ञानाचा मुख्य पाया आहे. हे ज्ञान असल्याशिवाय संकल्पना समजणार नाही. संकल्पना समजल्याशिवाय प्रक्रिया

होणार नाही व त्याशिवाय ज्ञान प्राप्ती होणार नाही व व्यक्ती स्वःबोधोत्पन्न किंवा उच्च वैचारिक ज्ञानापर्यंत पोहचू शकत नाही. म्हणून शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांना दिलेल्या ज्ञानाचा उपयोग त्यांनी त्यांच्या कृतीतून व वर्तनातून दिसून यावा, यासाठी प्रयत्नशील असणे गरजेचे आहे. ज्ञान हे फक्त वरील चार मार्गानेच मिळते, असे नाही तर अनेक मार्गाने व्यक्ती जीवनात ज्ञान मिळवत असतो. त्यामुळे ज्ञानाच्या अन्य प्रकाराला किंवा मार्गाला नाकारता येणार नाही.

संदर्भ

- (१) डॉ. रमा भोसले, डॉ. सीमा येवले, ज्ञानाधिष्ठित समाज, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर.
- (२) डॉ. पंडित, डॉ. कुलकर्णी, डॉ. गोरे, सामान्य मानसशास्त्र, पिंपळपुरे अँड कंपनी पब्लिशर्स, नागपूर.
- (३) डॉ. ह. ना. जगताप, शैक्षणिक मानसशास्त्र, अनमोल प्रकाशन, पुणे.
- (४) Teaching Learning Process, Geeta Bhambhani, Amol Prakashan, Varishen Prakashan, Ahmedabad.

